

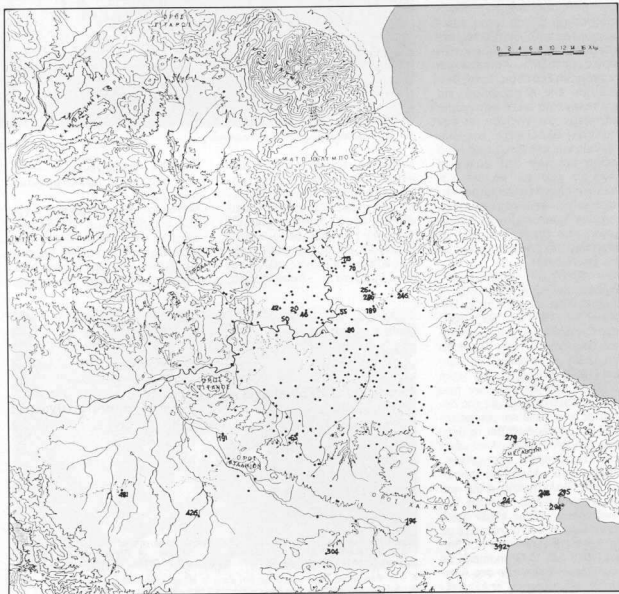
ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Χρονικό παλαιότερων ερευνών

Η Θεσσαλία είναι μια περιοχή της Ελλάδος που κατέχει ιδιαίτερη θέση για τη μελέτη του νεολιθικού πολιτισμού όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο αλλά και στη Βαλκανική και τη λοιπή Ευρώπη γενικότερα. Είναι από τις πρώτες περιοχές όπου άρχισε η έρευνα της Νεολιθικής Εποχής στην πατρίδα μας με τις πρωτοποριακές εργασίες του Χρ. Τσούντα στις αρχές του αιώνα (1899-1906) και στη συνέχεια

των Άγγλων αρχαιολόγων A. Wace και M. Thompson (1907-1910). Ο Τσούντας έκανε περιορισμένες ανασκαφές στη Μαρμάριανη, τη Μεσιανή Μαγούλα, την Άργισσα κ.α. και εκτεταμένες ανασκαφές στο Σέσκλο και στο Διμήνι. Στις τελευταίες δύο θέσεις έφερε στο φως σημαντικά τμήματα των νεολιθικών αυτών οικισμών και στο σπουδαιότερο έργο του «Αι προϊστορικοί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου» (Τσούντας 1908) έκανε μια συστηματική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών λειψάνων,

των διαφόρων κινητών ευρημάτων (ειδωλών, οστέινων, πηλίνων και λιθίνων εργαλείων κ.ά.) και της κεραμικής, στην οποία διέκρινε διάφορους ρυθμούς διακόσμησης βάσει της κεραμικής διαίρεσε τη Νεολιθική Εποχή σε δύο περιόδους, την Α και Β, ενώ ονόμασε Γ περίοδο την Εποχή του Χαλκού. Επίσης, στην παραπάνω εργασία του ο Τσούντας έδωσε και τον πρώτο κατάλογο 63 θέσεων με κατοίκηση κατά τη Νεολιθική Εποχή, πολλές από τις οποίες είχαν κατοικηθεί και στη Χαλκοκρατία,

ενώ περισσότεροι από τριάντα άλλοι οικισμοί είχαν κατοίκηση μόνον της Εποχής του Χαλκού. Το έργο του Τσούντα συνέχισαν οι Wace και Thompson, οι οποίοι διενήργησαν ανασκαφές στο Τσαγγλί, την Τζάνη Μαγούλα, το Ραχμάνι κ.α. και έκαναν και τοπογραφικές έρευνες με τις οποίες συμπλήρωσαν τον κατάλογο των προϊστορικών οικισμών του Τσούντα (Wace και Thompson 1912). Διατήρησαν τη διαίρεση της Νεολιθικής από τον Τσούντα σε Α και Β περίοδο, ενώ διέκριναν μια νέα περίοδο, τη Χαλκολιθική, την οποία ονόμασαν περίοδο Γ, και την Εποχή του Χαλκού ονόμασαν περίοδο Δ. Διέκριναν επίσης τους διαφόρους κεραμικούς ρυθμούς που είχε παρατηρήσει και ο Τσούντας, υποδιαιρώντας τους σε πολλές περιπτώσεις σε επί μέρους κατηγορίες, μεταξύ των οποίων και η λεγόμενη Ξεστή (scraped) διακόσμηση της Α περιόδου για την τελευταία αυτή κατηγορία πρότειναν ότι γινόταν με την επάλειψη ολόκληρης της επιφάνειας του αγγείου με ερυθρό χρώμα και την στη συνέχεια απόξεση του με κάποιο κατάλληλο εργαλείο σε παράλληλες ταινίες, ώστε να επιτευχθεί η χαρακτηριστική αυτή διακόσμηση που απαντά σ' όλη τη Θεσσαλία μέχρι και την κοιλάδα του Σπερχειού.

Στην εποχή του μεσοπολέμου εργάστηκαν στη Θεσσαλία η Αμερικανίδα αρχαιολόγος Hazel Hansen (1924 και 1927-1928) και ο Γερμανός αρχαιολόγος Kriemhild Grundmann (στη δεκαετία του 1930). Η εργασία της Hansen (1933) αποτελεί μια καλή σύνθεση των δεδομένων που ήταν γνωστά στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και μια προσπάθεια να τοποθετηθεί το θεσσαλικό προϊστορικό υλικό μέσα στα ευρύτερα γεωγραφικά πλαίσια του ελλαδικού χώρου και της Βαλκανικής αλλά και στα χρονολογικά πλαίσια της προϊστορίας, όπως είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται τότε με την εργασία των Wace και Blegen (1916-18). Ο Grundmann με μια σειρά άρθρων τον στο Αθηναϊκή Mitteilungen επεξεργά-

2. Η Μαγούλα Μακρυχωρί 2 από νοτιοδυτικά.

στηκε λεπτομερέστερα τις διάφορες κατηγορίες της νεολιθικής κεραμικής και τα χρονολογικά τους προβλήματα και εισήγαγε νέους όρους για περιόδους και υποπεριόδους· εξέτασε επίσης τις σχέσεις με παραδουνάβιες περιοχές αλλά και τοπογραφικά προβλήματα,

έχοντας επισημάνει ο ίδιος πολλούς νέους προϊστορικούς οικισμούς.

Μετά το 1950, οι αρχαιολόγοι που σφράγισαν με τη δραστηριότητά τους τις προϊστορικές έρευνες στη Θεσσαλία για μία και πλέον εικοσαετία ήταν ο V. Milošić και ο Δημ. Θεοχάρης

1. Ο Δ. Θεοχάρης, δεξιά με τα γυαλιά, και ο V. Milošić, δύο σημαντικοί ερευνητές της Θεσσαλικής προϊστορίας, στη Μυκηναϊκή θέση Μπουνάρμπος το 1965.

(εικ. 1). Εργάστηκαν παράλληλα στη Θεσσαλία, ο πρώτος από το 1953 μέχρι και το 1977 (πέθανε αιφνίδια το 1978) και ο δεύτερος από το 1956 μέχρι τον επίσης αδόκητο θάνατό του το 1977, αφού ήδη από το 1974 διδάσκει στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Ο Μιλοϊčić επεσήμανε πολλές θέσεις εύρεσης παλαιολιθικών εργαλείων και απολιθωμένων οστών ζώων στις όχθες του Πηνειού, μέχρι απόσταση 14 χλμ. περίπου δυτικά της Λάρισας και 8 χλμ. βόρεια της, και με τις πρωτοποριακές έρευνές του συνετέλεσε αποφασιστικά στην τεκμηρίωση της ύπαρξης της Παλαιολιθικής Εποχής στον ελλαδικό χώρο· τα παλαιολιθικά ευρήματά από τον Πηνειό χρονολόγησε ο Μιλοϊčić στα 125.000 - 118.000 χρόνια πριν το παρόν (Μιλοϊčić et al. 1965). Διενήργησε επίσης ανασκαφές στους προϊστορικούς οικισμούς Άργισσα, Οτζάκι, Αράπη Μαγούλα και Αγία Σοφία, που βρίσκονται όλοι βορειοδυτικά της Λάρισας, και στα Πευκάκια, κοντά

στο Βόλο. Οι στρωματογραφικές του αυτές ανασκαφές έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην αποκρυστάλλωση της τριμερούς διαίρεσης της Νεολιθικής σε Αρχαιότερη, Μέση και Νεότερη και στον καθορισμό των διαφόρων φάσεων. Έτσι ο Μιλοϊčić διέκρινε την Αρχαιότερη Νεολιθική στις φάσεις: Πρώιμη Κεραμική, Πρωτοσέσκλο (όπου και τα πρώιμα γραπτά) και Προσέσκλο (με την εγχάρακτη διακόσμηση)· τη Μέση Νεολιθική στις φάσεις: Σέσκλο I (πυκνός ρυθμός), Σέσκλο II (φλογόσχημη διακόσμηση), Σέσκλο III (γραμμική διακόσμηση)· τέλος τη Νεότερη Νεολιθική υποδιείρεσε στις φάσεις: Τσαγγλί, Αράπη, Αγία Σοφία, Οτζάκι, Κλασσικό Διμήνι, Λάρισα και Ραχμάνι. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών και των διαφόρων τοπογραφικών εργασιών δημοσιεύθηκαν στην πολύτομη σειρά Beiträge zur ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturrumes (BAM) από τον Μιλοϊčić και τους συνεργάτες του H. Schneider, K. Killian, J. Μιλοϊčić - v.

Zumbusch, H. Hauptmann, Y. Mottier, E. Hanschmann, H.-J. Weisshaar κ.ά.

Παράλληλα με τον Μιλοϊčić εργάστηκε στη Θεσσαλία και ο Δ. Θεοχάρης, ο οποίος είχε αποθετηθεί ως Επιμελητής Αρχαιοτήτων στο Βόλο το 1956. Ο Θεοχάρης διενήργησε πολλές ανασκαφές σε διάφορους προϊστορικούς οικισμούς: Ιωλλό, Πύρασο, Σουφλί, Μαγούλα, Αχιλλείο Φαρσάλων, Γεντίκι, Νεσσαωνίδα I και II, Πευκάκια (Νήλεια), Άγιο Πέτρο στις Β. Σποράδες κ.α. Η κύρια ανασκαφή του υπήρξε στο Σέσκλο, όπου εργάστηκε από το 1962 μέχρι το 1977, επεκτείνοντας την έρευνα και προς τα δυτικά της ακρόπολης, όπου είχε σκάψει ο Τσουντας, και διαπιστώνοντας ότι ο νεολιθικός οικισμός εκτεινόταν πολύ πιο πέρα προς τα δυτικά από την ακρόπολη. Στην ίδια την ακρόπολη με στρωματογραφική τομή έρευνσε τα θαυότερα στρώματα κατοίκησης, τα οποία απέδωσε στην Προκεραμική περίοδο. Παράλληλα, με τοπογραφικές έρευνες εντόπισε πολλούς νέους προϊστορικούς οικισμούς, κυρίως στην ανατολική Θεσσαλία. Η εργασία του «Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας» (Θεοχάρης 1967) ήταν μια σημαντική παρουσίαση στην ελληνική γλώσσα των παλαιολιθικών ευρημάτων από τις όχθες του Πηνειού, έχοντας να αντιμετωπίσει και την για πρώτη φορά απόδοση στην ελληνική διαφόρων ειδικών όρων για χαρακτηριστικούς τύπους παλαιολιθικών εργαλείων· επίσης στην ίδια εργασία δίνεται μια αναλυτική παρουσίαση των διαφόρων φάσεων της Αρχαιότερης Νεολιθικής καθώς και παρουσίαση ευρημάτων που αποδόθηκαν στην Προκεραμική περίοδο, την ύπαρξη της οποίας στη Θεσσαλία υποστήριξαν ο Μιλοϊčić (Μιλοϊčić et al. 1962) και ο Θεοχάρης (ό.π.). Στην ίδια του εργασία ο Θεοχάρης απέδωσε με επιφύλαξη στη Μεσολιθική Εποχή μικρολιθικά εργαλεία, από πυριτόλιθο και οψιανό, από τη θέση «Σαμάρι» στη νότια όχθη της αποξηραμένης λίμνης Βοΐθης (Κάρλας). Τους καρπούς των ερευνών

του για την όλη Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία περιέλαβε ο Θεοχάρης στη γενικότερη εργασία του για τη Νεολιθική Ελλάδα (Θεοχάρης 1973).

Πρόσφατες έρευνες

Από το 1965 άρχισε να εργάζεται στη Θεσσαλία και ο Γ. Χουρμουζιάδης, ο οποίος είχε τοποθετηθεί τότε ως Επιμελητής Αρχαιοτήτων, μέχρι το 1982, οπότε εξελέγη καθηγητής της Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ο Χουρμουζιάδης διενήργησε ανασκαφές σε πολλές θέσεις, κυρίως της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας, και τα ειδήλια από τις ανασκαφές του στους προϊστορικούς οικισμούς του Προδρόμου Καρδίτσας καθώς και ειδήλια από πολλές άλλες θέσεις της Θεσσαλίας απετέλεσαν το υλικό της διατριβής του για την ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας (Χουρμουζιάδης 1973). Κατά τα τελευταία έτη της εργασίας του στη Θεσσαλία διενήργησε ανασκαφές στο Διμήνη, παρουσιάζοντας ορισμένες νέες απόψεις για τη χρήση των περιθάλμων του προϊστορικού οικισμού αλλά και για τη χρονολόγηση του μεγάρου που βρίσκεται στον εσωτερικό περίβολο (Χουρμουζιάδης 1979. Χουρμουζιάδης κ.ά. 1982). Ο Χουρμουζιάδης επισέμανε επίσης πολλές νέους προϊστορικούς οικισμούς, δημοσιεύοντας τακτικά τις νέες θέσεις, όπως και ο Θεοχάρης, στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου. Από τις έρευνες των ξένων αρχαιολόγων θα πρέπει επίσης να μνημονευθούν εδώ η ανασκαφή στο Αχίλλειο Φαράσθλων (1973 και 1974) από την Μ. Gimbutas, κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο με τη συνδιεύθυνση του Θεοχάρη, τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύθηκαν πρόσφατα (Gimbutas et al. 1989), καθώς και οι έρευνες κατά τα τελευταία έτη του καθηγητού του Πανεπιστημίου της Βοστώνης C. Runnels σε μια προσπάθεια επανεξέτασης των παλαιολιθικών θέσεων. Ο Run-

nells έρευνσε (1987-1989) τις θέσεις εύρεσης παλαιολιθικών εργαλείων στις όχθες του Πηνειού, που ήσαν ήδη γνωστές, και επεσήμανε και νέες θέσεις τόσο στην ίδια περιοχή όσο και πιο βόρεια, σε γεωλογικά άνθηρα (terracenes) του Πηνειού στην περιοχή των Στενών του Καλαμκιού και στην είσοδο των Στενών της Ροδιάς: στη δεύτερη περιοχή, μάλιστα, φαίνεται ότι πιθανόν υπάρχει και θέση επεξεργασίας παλαιολιθικών εργαλείων, καθώς στα στρώματα της περιοχής υπάρχουν και πολλοί φυσικοί πυρήνες πυριτολίθου παράλληλα με εργαλεία της Μέσης και της Νεότερης Παλαιολιθικής και απολεπίσματα. Με τις πρόσφατες αυτές έρευνες επιβεβαιώνεται ότι η παλαιολιθική λιθοτεχνία της Θεσσαλίας χρονολογείται στη Μέση και Νεότερη Παλαιολιθική. Πιο συγκεκριμένα, η τυπολογία των εργαλείων της Μέσης Παλαιολιθικής (Λεβαλουά-Μουστέρια) και ο ραδιομετρικός καθορισμός της ηλικίας τους τα ανάγουν στο τελευταίο μεσοστάδιο, περίπου 50.000 - 32.000 χρόνια πριν από σήμερα, δηλαδή σε πολύ χαμηλότερη χρονολογία από τα 125.000 - 118.000 χρόνια πριν το παρόν, που χρονολογούνται από τον Μιλοϊζιέ. Από τη Νεότερη Παλαιολιθική βρέθηκαν εργαλεία που χρονολογούνται στα πρώιμα στάδια της, δηλαδή στην αρχή της Ωρινιάκειας, ενώ άλλες λιθοτεχνίες της Νεότερης Παλαιολιθικής αλλά και της Μεσολιθικής δεν εντοπίστηκαν μέχρι σήμερα στη Θεσσαλία. Τα μικρολιθικά εργαλεία της Βοΐθης, που είχαν με πολλές επιφυλάξεις θεωρηθεί ότι μπορούσαν να ανήκουν στη Μεσολιθική, μετά από σύγκριση με τα στρωματογραφημένα μεσολιθικά εργαλεία από το Φράγγχι, δείχνουν ότι δεν μπορούν πλέον να θεωρούνται μεσολιθικά (Runnels 1988 και 1989). Έτσι εξακολουθεί να υπάρχει ένα κενό, περίπου από το 30.000 π.Χ. έως το 7.000 π.Χ., κατά το οποίο δεν ανιχνεύονται στη Θεσσαλία στοιχεία ανθρώπινης δραστηριότητας, τα οποία επανεμφανίζονται με την αρχή της

Νεολιθικής Εποχής, στην 7η π.Χ. χιλιετία. Πολύ χρήσιμη συμβολή για τη γνώση της γεωλογικής εξέλιξης της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας κατά την Ύστερη Τεταρτογενή, την περίοδο δηλαδή που αντιστοιχεί στην Παλαιολιθική και Νεολιθική Εποχή, αποτελεί η πρόσφατη διατριβή της Anne Demitrac, *The Late Quaternary Geologic History of the Larissa Plain, Thessaly, Greece* (Demitrac 1988).

Σημαντικές εργασίες σε νεολιθικές θέσεις έγιναν και κατά την τελευταία δεκαετία, τόσο σε θέσεις που είχαν ερευνηθεί και παλαιότερα, όπως στο Σέσκλο από τον Κ. Κωτσάκη (Κωτσάκης 1983), στον Άγιο Πέτρο Σπυράδων από τον Ν. Ευστράτιο (Ευστράτιο 1985), στο Διμήνη και στο Σέσκλο από την Β. Αδρύμη - Σιομάνη και την Ζ. Δήμου-Μαλακασιώτη καθώς και σε νέες θέσεις, όπως στην Πετρομαγούλα κοντά στο Βόλο και σε νεολιθικό οικισμό της Σικυώνας Καρδίτσας από τον Α. Χατζηγαγελάκη, στο Καρποχώρι Καρδίτσας από τον Χ. Ιντζεσίλλογλου, στο σπήλαιο Θεόπετρας Καλαμπάκας από την Αικ. Κυπαρίση - Αποστολικά κ.ά. Τέλος, εκτεταμένες τοπογραφικές εργασίες αλλά και ανασκαφές σε νεολιθικούς οικισμούς, τόσο της ανατολικής όσο και της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας, έγιναν και από τον υπογραφόμενο, κατά τα τελευταία έτη, με την ενεργό συμμετοχή και του Γ. Τουφεξή. Πιο κάτω παρουσιάζονται συνοπτικά μερικά αποτελέσματα των τελευταίων αυτών τοπογραφικών ερευνών και ανασκαφών, βασιζόμενα επίσης και στη μελέτη παλαιότερου υλικού, αλλά και στα πρώτα συμπεράσματα ενός αρχαιομετρικού προγράμματος εξέτασης της νεολιθικής κεραμικής. Με τοπογραφικές εργασίες που άρχισαν το 1970, κατ' αρχήν και στους τέσσερις νομούς της Θεσσαλίας, και περιορίστηκαν αργότερα στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, όπου έγιναν πιο συστηματικές, επισημάνθηκαν πολλοί νέοι προϊστορικοί οικισμοί. Έτσι στην ανα-

τολική θεσσαλική πεδιάδα ο αριθμός των από παλαιότερες έρευνες γνωστών οικισμών αυξήθηκε σημαντικά και έφθασε τους 250 περίπου (χάρτης 1), από τους οποίους περί τους 100 βρέθηκαν με τις πρόσφατες έρευνες. Το αποτέλεσμα ήταν η σύνθεση ενός 'Ατλαντα των προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας (υπό εκτύπωση)¹. Πολλοί νέοι οικισμοί εντοπίστηκαν και στα γύρω από την πεδιάδα υψώματα, μέχρι περίπου την υψομετρική καμπύλη των 200 μ., τα οποία υψώματα φαίνεται ότι ήταν εξίσου πυκνά κατοικημένα όπως και η πεδιάδα κατά τη Νεολιθική Εποχή. Πιο πάνω οι προϊστορικοί οικισμοί γίνονται πιο αραιοί. Πολλοί νέοι οικισμοί εντοπίστηκαν και στο οροπέδιο της Ελασσόνας, οι οποίοι δείχνουν ότι η προϊστορική κατοίκηση από την πλευρά της Θεσσαλίας εκτεινόταν πολύ πιο θόρεια στον ορεινό όγκο του Κάτω Ολύμπου, σε αρκετό υψόμετρο. Ένας από τους βορειότερους οικισμούς, η θέση Σαραντάπορο, 1 απέχει μόλις 22 χλμ. από τη θέση του προϊστορικού οικισμού των Σερβίων και μπορούμε να πούμε ότι είναι μια αντίστοιχη θέση προς την πλευρά της Θεσσαλίας, όπως τα Σέρβια από την άλλη πλευρά του περάσματος του Σαραντάπορου, προς τη Μακεδονία: τα Σέρβια τώρα βρίσκονται κάτω από τα νερά της τεχνητής λίμνης του Πολύφωτου και το όλο τοπίο από την πλευρά της Μακεδονίας έχει πλέον αλλάξει ριζικά.

Για τις ανασκαφές στη Σουφλί Μαγούλα, 5 χλμ. θόρεια της Λάρισας, και στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, 30 χλμ. δυτικά της Λάρισας, με τις οποίες ήρθαν στο φως οι παλαιότερες καύσεις νεκρών στον ελλαδικό χώρο, έχει γίνει ήδη αλλού λεπτομερής παρουσίαση (Γαλλής 1982). Στην πρώτη θέση βρέθηκαν, στις βορειοανατολικές παρυφές του νεολιθικού οικισμού, λάκκοι με ταφές καύσεων νεκρών, που από τα χαρακτηριστικά αγγεία που είχαν θραυσθεί ή κατατεθεί μαζί με τις καύσεις χρονολογούνται

στη φάση Πρωτοσέσκλου της Αρχαιότερης Νεολιθικής (μέσα της 8ης π. Χ. χιλιετίας). Πρόκειται για τις αρχαιότερες καύσεις νεκρών στον ελλαδικό χώρο και από τις παλαιότερες περιπτώσεις του είδους στην Ευρώπη. Στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου βρέθηκε, σε απόσταση 300 μ. θόρεια του προϊστορικού οικισμού, ένα κανονικό νεκροταφείο με αποκλειστικά ταφές καύσεων νεκρών χρονολογούμενες στη φάση Τσαγγί της αρχής της Νεότερης Νεολιθικής. Εδώ η χρήση του εβίμου της καύσεως ήταν γενική: βρέθηκαν τα καμμένα οστά ακόμη και μικρών παιδιών ηλικίας κάτω των 6 ετών. Τα καμμένα οστά τοποθετούνταν μέσα σε τεφροδόχα αγγεία που ήταν τύπου αγγείων καθημερινής χρήσεως μερικά αγγεία μάλιστα βρέθηκαν και με φθορές που έδειχναν ότι ήταν σε κάποια χρήση προηγουμένως, πριν χρησιμοποιηθούν ως τεφροδόχα. Τα αγγεία αυτά θάβονταν όρθια ή ανεστραμμένα, μερικές φορές σκεπασμένα με κάποιο άλλο αγγείο, μέσα σε αθαφείς λάκκους. Κοντά τους τοποθετούνταν συνήθως και ένα μικρότερο αγγείο ως κτερίσμα: επρόκειτο για κάποιου είδους προσφορά προς το νεκρό. Στο χώρο του νεκροταφείου βρέθηκαν και δύο ειδώλια. Στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου έχουμε το παλαιότερο κανονικό νεκροταφείο, καθόσον οι ταφές καύσεων βρέθηκαν μακριά από τον οικισμό, σε χώρο που δεν είχε ίχνη κατοίκησης.

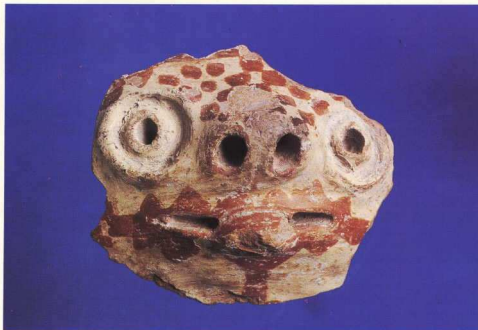
Εξέλιξη της νεολιθικής κεραμικής

Οι ανασκαφές των ταφών καύσεων στη Σουφλί Μαγούλα και στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου οδήγησαν στη διενέργεια και στρωματογραφικών ανασκαφών στους ίδιους τους οικισμούς καθώς και σ' έναν τρίτο οικισμό, το Μακρυχώρι, 2,13 χλμ. θόρεια της Λάρισας και μόλις 1,5 χλμ. δυτικά από την από παλιά γνωστή θέση Ραχμάνι (βλ. χάρτη 1 και εκ. 2). Με τις ανασκαφές αυτές, σε συνδυασμό με τη μελέτη υλικού πα-

λαιότερων ανασκαφών αλλά και με παρατήρησης άλλων ερευνητών, διασαφηνίζονται ορισμένες φάσεις της Νεολιθικής Εποχής και γίνεται καθαρότερη η εικόνα της διαδοχής των διαφόρων ρυθμών της νεολιθικής κεραμικής της Θεσσαλίας από τα πρώτα στάδια της μέχρι τη μετάβαση στην Εποχή του Χαλκού.

Κατ' αρχήν, με τις νεότερες έρευνες δεν επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη της Προκεραμικής στη Θεσσαλία, δηλαδή η ύπαρξη μόνιμων εγκαταστάσεων γεωργοκτηνοτρόφων και κλιμακωτής της γης από τις οποίες να απουσιάζει η κεραμική, όπως έχει παρατηρηθεί ήδη στη Μεσοποταμία και Εγγύς Ανατολή (Jarmo, Ιεριχά, Nevali Cori κ.α.), όπου επιτυχώς ολοκληρών μετρών αντιστοιχούσε με το χρονικό διάστημα πολλών αιώνων ανήκουν στην περίοδο αυτή. Αντιθέτως, για τη Θεσσαλία εκφράστηκε σκεπτικισμός σε πρόσφατες εργασίες, κατά πόσον τεκμηριώνεται πράγματι η ύπαρξη της Προκεραμικής στα παρουσιάζονται ευρημάτα από την 'Αργισσα, Αχίλλειο κ.α. (Perles 1987, Gimbutas et al. 1989). Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι η ύπαρξη της Προκεραμικής περιόδου στη Θεσσαλία δεν έχει ακόμη με ασφάλεια επιβεβαιωθεί.

Από την αρχή της Νεολιθικής στη Θεσσαλία παρατηρούμε καλής ποιότητας αγγεία που μαρτυρούν αναπτυγμένη αγειοπλαστική τέχνη. Στην αρχαιότερη Νεολιθική, η οποία καλύτερη περίπου τον 8η π.Χ. χιλιετία, το πιο συνηθισμένο σχήμα αγγείου είναι ο ημισφαιρικός σκύφος επάνω σε δικομειδή ή κωνική βάση. Η κεραμική με εγγάρακτη διακόσμηση, η οποία απαντά πιο συχνά σε προχωρημένες φάσεις της περιόδου αυτής, ο λεγόμενος ρυθμός Προσέσκλου ή Μαγούλιτσα, όπως έχει παρατηρηθεί ήδη και από άλλους ερευνητές (Χουρμούζιδης 1971), δεν αποτελεί χωριστή φάση, η οποία να διακόπτεται την πρώην γραπτή κεραμική που εμφανίζεται στη φάση Πρωτοσέσκλου, αλλά απλά ως μία άλλη κατηγορία

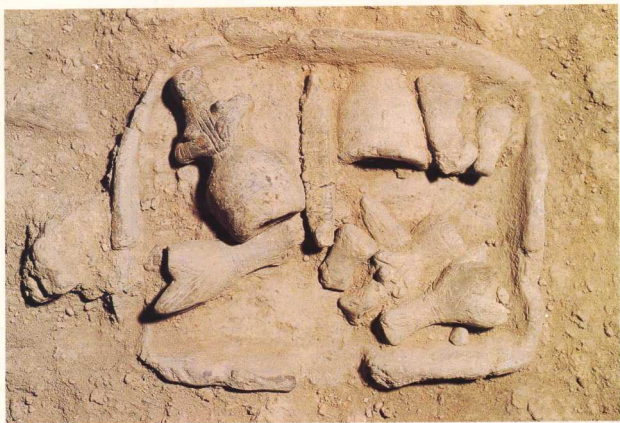
3. «Αποτροπαϊκό προσώπιο» με χαρακτηριστική διακόσμηση της Μέσης Νεολιθικής από τη θέση Αγ. Γεώργιος 3. Πρώτο μισό της 5ης π.Χ. χιλιετίας.

διακόσμησης: η εγχάρκτη διακόσμηση απαντά σε όμοιο σχήματος αγγεία όπως και η γραπτή, η οποία γραπτή συνεχίζεται ομαλά στην ακολουθούσα Μέση Νεολιθική. Στη μετάβαση άλλωστε από την Αρχαιότερη στη Μέση Νεολιθική και στις πρώιμες φάσεις της Μέσης Νεολιθικής υπάρχουν αγγεία που συνδυάζουν τη γραπτή με την εγχάρκτη διακόσμηση. Ο λεγόμενος Πολιτισμός του Σέσκλου, που καλύπτει περίπου τον πρώτο μισό της 5ης π.Χ. χιλιετίας, χαρακτηρίζει τη Μέση Νεολιθική της Θεσσαλίας. Η ίδια όμως εποχή για άλλες βαλκανικές χώρες θεωρείται ως προχωρημένη Αρχαιότερη Νεολιθική, γεγονός που δημιουργεί σύγχυση στη σχετική ορολογία. Οι τρεις κύριοι ρευμαί γραπτής διακόσμησης που χαρακτηρίζουν τον Πολιτισμό του Σέσκλου, Σέσκλο I (πυκνός ρυθμός, solid style), Σέσκλο II (φλογόσχημη διακόσμηση, flame pattern) και Σέσκλο III (γραμμική διακόσμηση, linear style), φαίνεται ότι δεν χαρακτηρίζουν τρεις διαφορετικές χρονολογικές φάσεις αλλά αποτελούν περισσότερο διάφορες παραλλαγές διακόσμησης (εικ. 3), οι οποίες μπορεί κατά περίπτωση να είναι σε αυχάντερη χρήση κατά γεωγραφικές περιοχές όπως έδειξαν και η ανασκαφές στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, όστρακα με γραμμική διακόσμηση θρίσκο-

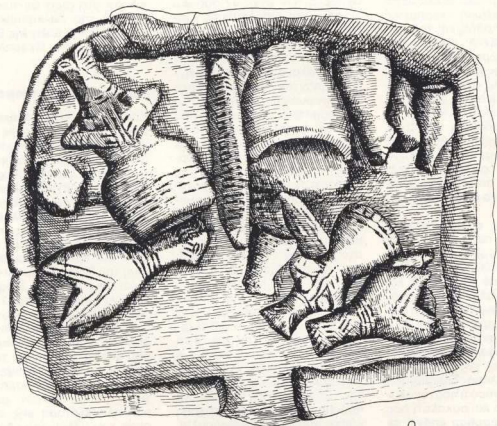
νταν παράλληλα με όστρακα με φλογόσχημη διακόσμηση σχεδόν σε όλο το πάχος, περίπου 3 μ., των στρωμάτων της Μέσης Νεολιθικής, χωρίς η ανασκαφή να έχει φθάσει ακόμη σε στρώματα Αρχαιότερης Νεολιθικής. Στη γραμμική διακόσμηση μπορεί να υπαχθεί και η λεγόμενη Ξεστή διακόσμηση, η οποία απαντά από την Αρχαιότερη Νεολιθική, όπως έδειξαν και παλαιότερες έρευνες (Χουρμουζιάδης 1971), και είναι σε χρήση μέχρι το τέλος της Μέσης Νεολιθικής. Πειράματα που έγιναν από την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Ινδίας Karen Vitelli, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας, στοχεύουν στο να δώσουν περισσότερες πληροφορίες για τον τρόπο που μπορεί να έχει γίνει η ιδιόρρυθμη αυτή διακόσμηση. Σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι η «Ξεστή» διακόσμηση μπορούσε να έχει πράγματι γίνει με την απόξεση σε παράλληλες γραμμές του χρώματος το οποίο είχε καλυφθεί αρχικά όλη η επιφάνεια του αγγείου, όταν το χρώμα ήταν ακόμη σχετικά υγρό, και την στη συνέχεια στίλβωση του αγγείου: σε άλλες περιπτώσεις φαίνεται ότι το ίδιο αποτέλεσμα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί με την επάλειψη του αγγείου με χρώμα σε παράλληλες γραμμές, με τη χρήση ενός πινέλου ή άλλου παρόμοιου εργαλείου, και τη στη συ-

νέχεια στίλβωσή του ενώ το χρώμα δεν είχε στεγνώσει εντελώς. Τα πειράματα έδειξαν ότι και με τις δύο τεχνικές μπορεί να επιτευχθεί όμοιο διακοσμητικό αποτέλεσμα (Vitelli 1989).

Στο τέλος της Μέσης Νεολιθικής απαντά μία κατηγορία αγγείων που έχει πορτοκαλόχρωμη εξωτερική επιφάνεια, ενίοτε με «Ξεστή» διακόσμηση, και γκρίζα εσωτερική. Η ύπαρξη της κεραμικής αυτής σ' αυτόν τον στρωματογραφικό ορίζοντα είχε παρατηρηθεί ήδη και παλαιότερα (Θεοχάρης 1973, Ridley et al. 1979). Πρόκειται στην πραγματικότητα για ένα κρικο στην κεραμική εξέλιξη που συνδέει την κεραμική της Μέσης Νεολιθικής με την γκρίζα κεραμική Τσαγγιλίου της αρχής της Νεότερης Νεολιθικής και υποδηλώνει την ομαλή και αδιάσπαστη εξέλιξη της κεραμικής από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία: προτείνουμε την ονομασία της κεραμικής αυτής ως φάση Ζάρκου. Κατά τα μέσα της 5ης π.Χ. χιλιετίας εμφανίζεται σ' όλη τη Βαλκανική μια μαύρη στίλβητη κεραμική, η οποία στη Θεσσαλία μαζί με την γκρίζα κεραμική Τσαγγιλίου χαρακτηρίζει την αρχή της Νεότερης Νεολιθικής: στη Θεσσαλία οι πρώιμες φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής είναι οι λεγόμενες προδιμηνιακές φάσεις Τσαγγίλι και Αράπη, που καλύπτουν περίπου το δεύτερο μισό της 5ης π.Χ. χιλιετίας. Λόγω της αναντιστοιχίας, που προαναφέραμε, στη σχετική ορολογία, η περίοδος που αντιστοιχεί περίπου με τις προδιμηνιακές φάσεις είναι η Μέση Νεολιθική για άλλες βαλκανικές χώρες, δηλαδή ο Πολιτισμός της Vinca στη Γιουγκοσλαβία και το Vaselinovo στη Βουλγαρία. Με τις ανασκαφές στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και Μακρυχώρι 2 διεκρινίστηκε η στρωματογραφική θέση της μαύρης στίλβητης κεραμικής του λεγόμενου Πολιτισμού της Λάρισας και διαπιστώθηκε ότι αυτή ανήκει στην αρχή της Νεότερης Νεολιθικής, στη λεγόμενη φάση Τσαγγιλίου, για την οποία προτάθηκε η ονομα-

4. Πηλινο πρόπλασμα σπτιού με ειδώλια από την Πλατιά Μαγούλα Ζαρκου, όπως βρέθηκε στην ανασκαφή. Προσφορά θεμελίωσης σπτιού της αρχής της Νεότερης Νεολιθικής. Μέσα 5ης π.Χ. χιλιετίας.

1. Σχεδιαστική αποτύπωση του προπλάματος σπτιού με τα ειδώλια της εικ. 4, μετά τον καθαρισμό του.

σία Τσαγγλί - Λάρισα (Gallis 1987). Η σωστή χρονολόγηση της κεραμικής του Πολιτισμού της Λάρισας έχει μεγάλη σημασία για τη χρονολόγηση της Νεολιθικής όχι μόνο στην Ελλαδική χώρα αλλά και στη λοιπή Βαλκανική όπου η χαρακτηριστική αυτή κεραμική είναι ευρύτατα διαδεδομένη (Vinca, Karapano κ.α.). Με λεπτομερή εξέταση του υλικού των ανασκαφών από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και Μακρυχώρι 2 διαχωρίστηκαν διάφορες κατηγορίες κεραμικής που χαρακτηρίζουν την αρχή της Νεότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία (Demoule et al. 1988) και οι οποίες εξελίσσονται ομαλά στις ακολουθούσες φάσεις. Έτσι, εκτός από την γκριζα κεραμική Τσαγγλιού, που απαντά πιο πυκνά στη δυτική θεσσαλική πεδιάδα, και τη μαύρη κεραμική της Λάρισας, που απαντά συχνότερα στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, στην ίδια φάση απαντά και μία πολύχρωμη κεραμική, η οποία εξελίσσεται στην πολύχρωμη κεραμική της φάσης Αράπη και η οποία μάλιστα απαντά κυρίως στα πρώιμα στρώματα της φάσης αυτής. Επίσης η μαύρη στιλπνή κεραμική της Λάρισας εξακολουθεί να είναι σε χρήση και στη φάση Αράπη με κάποια μικρή διαφοροποίηση στα αμφικωνικά (carinated) σχήματα των αγγείων και με το χαρακτηριστικό ότι η εσωτερική επιφάνεια πολλών από τα αγγεία αυτά είναι έντονα κόκκινη στη φάση Αράπη.

Οι λεγόμενες κυρίως διμηνιακές φάσεις που ακολουθούν καλύπτουν περίπου την περίοδο 3.900 - 3.500 π.Χ. και έχουν ονομαστεί από τον Μιλοϊβίτς και τους συνεργάτες του ως φάσεις Αγίας Σοφίας, Οτζάκι και Κλασσικό Διμήνη ή Οτζάκι Α, Β και C. Αλλά και των φάσεων αυτών τα διάφορα ειδή διακόσμησης που τις χαρακτηρίζουν, λευκή ή μελανή διακόσμηση επάνω σε ερυθρό ή πορτοκαλόχρωμο φόντο και σοκολάτι έως μελανή διακόσμηση επάνω σε ανοικτό φόντο, φαίνεται καθαρά ότι αποτελούν εξέλιξη διαφόρων κατηγοριών διακόσμησης

που απαντούν ήδη στις προδιμηνιακές φάσεις. Δεν μπορεί να πει κανείς με βεβαιότητα αν η διάκριση στις παραπάνω φάσεις έχει απόλυτη χρονολογική αξία ή αντιπροσωπεύει περισσότερο διάφορες παραλλαγές διακόσμησης που αλληλοεπικαλύπτονται χρονικά και κατά περίπτωση απαντούν πιο συχνά σε διάφορες περιοχές· αυτό μόνον μελλοντικές στρωματογραφικές ανασκαφές μπορούν να διευκρινίσουν.

Εκείνο που μπορεί να πει κανείς με βεβαιότητα είναι ότι, μετά τη μεταφορά της κεραμικής της Λάρισας από το τέλος της Νεότερης Νεολιθικής στη σωστή της θέση στην αρχή της περιόδου, φαίνεται πλέον καθαρά ότι η κεραμική της φάσης Ραχμάνι, η οποία φάση στη Θεσσαλία χαρακτηρίζει τη μετάβαση από το τέλος της Νεότερης Νεολιθικής στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, αποτελεί ομαλή εξέλιξη της κεραμικής του Διμήνιου τόσο ως προς τα σχήματα των αγγείων όσο και ως προς τη διακόσμηση, γραπτή και εγχάρακτη. Η χρήση θέθαια του επιθέτου χρώματος (crusted decoration) είναι κάτι νέο, ανάλογο όμως παραδείγματα απαντούν σε βορειότερες της Θεσσαλίας περιοχές· τα διακοσμητικά πάντως μοτίβα αποτελούν εξέλιξη και κάποιοι εκφυλισμό μοτίβων, όπως οι σπειρές, της προηγούμενης φάσης. Η φάση Ραχμάνι, της οποίας η αρχή τοποθετείται γύρω στα μέσα της 4ης π.Χ. χιλιετίας, αποτελεί τη Χαλκολιθική Εποχή για τη Θεσσαλία. Και εδώ πάλι υπάρχει κάποια αναντιστοιχία στην ορολογία, καθώς ουσία για την ίδια περίοδο στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα χρησιμοποιείται ο όρος Τελική Νεολιθική (Final Neolithic), ενώ σε άλλες περιοχές της Βαλκανικής μέχρι και την Κεντρική Ευρώπη χρησιμοποιείται ο όρος Χαλκολιθική. Σχετικά με τη διάρκεια της και την έναρξη της Εποχής του Χαλκού τα πράγματα είναι μέχρι στιγμής κάπως ασαφή για τη Θεσσαλία. Ο Μιλοϊβίτς καθόρισε τη φάση Ραχμάνι βάσει των ανασκαφών του στην Οτζάκι Μαγούλα και

την περίοδο που ακολουθούσε ονόμασε Πρώιμη Θεσσαλική (Früh-Thessalische), υποδιαιρώντας την μάλιστα, θασίζόμενος στις ανασκαφές του στην Οτζάκι και η Άργισσα, σε τρεις υποπεριόδους κατά αναλογία προς τις υποδιαιρέσεις της Πρωτοελλαδικής περιόδου στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα (Μιλοϊβίτς 1960). Με την ανασκαφή στα Πευκάκια υποδιαιρέθηκε η φάση Ραχμάνι σε τρεις υποπεριόδους, Ραχμάνι I-III¹ από τη μελέτη, όμως, των σχετικών ευρημάτων, καθόσον η θέση αυτή, ως επίκαιρο λιμάνι, είχε πολλά εισηγμένα αγγεία, διαπιστώθηκε τελικά ότι οι φάσεις Ραχμάνι II και III δεν είναι τίποτε άλλο παρά περίπου οι αντίστοιχες για τη Θεσσαλία φάσεις Πρωτοελλαδική I και II (Haurtman 1986)². Νομίζουμε λοιπόν ότι θα πρέπει να καταβληθεί προσοχή σε μελλοντικές δημοσιεύσεις, κατά τη χρήση της σχετικής ορολογίας, ώστε να μη δημιουργούνται ερωτηματικά και σύγχυση ως προς την έκταση της Χαλκολιθικής και κυρίως την έναρξη της Εποχής του Χαλκού στη Θεσσαλία³.

Πρόγραμμα Αρχαιομετρίας

Επιλεγμένα όστρακα, προερχόμενα από επιφανειακές έρευνες καθώς και από ανασκαφές, απετέλεσαν το υλικό έρευνας ενός Προγράμματος Αρχαιομετρίας που πραγματοποιείται σε συνεργασία της ΙΕ¹ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας, του Ινστιτούτου Ανοργάνου Χημείας του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, του Πανεπιστημίου Παρίου I και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών της Γαλλίας. Σκοπός του προγράμματος αυτού είναι ο εντοπισμός ομοιογενών ομάδων νεολιθικής κεραμικής από άποψη συστάσεως του ηπλώου και επίσης ο εντοπισμός πιθανών περιοχών παραγωγής των ομάδων αυτών με παράλληλη εξέταση της συστάσεως του ηπλώου του εδάφους. Έγιναν αναλύσεις ηπλώου των αγγείων καθώς και δειγμάτων ηπλώου του εδάφους και πετρω-

μάτων από διάφορες θέσεις της Θεσσαλίας: οι αναλύσεις ήταν τόσο πετρολογικές και ορυκτολογικές, με μικροσκοπική εξέταση λεπτών τομών των αγγείων, όσο και χημικές, με τη μέθοδο φασματοσκοπίας ακτίνων Χ φθορισμού, για κύρια στοιχεία και ιχθυοστοιχεία. Αναλύθηκαν χημικά περίπου 800 όστρακα, ενώ περίπου 100 εξετάστηκαν με λεπτές τομές, που έδωσαν πληροφορίες για τις συνθήκες όψησης των αγγείων.

Η έρευνα παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες, διότι η σύσταση του πηλού σε πολλές περιοχές της πεδιάδας δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφορές: τα συστατικά των διαφόρων πετρωμάτων, που από τις πλαγιές των βουνών παρασύρονται από τον Πηνειό και τους παραποτάμους του στο πεδινό μέρος, καθώς εναποτίθενται με τις πλημμύρες του Πηνειού στην πεδιάδα δημιουργούν πηλούς που είναι ίσως πολύ ομοιογενείς. Παρ' όλα αυτά, ορισμένα πρώτα αποτελέσματα είναι ενθαρρυντικά για πληροφορίες που μπορούν να μας δώσουν οι έρευνες αυτές. Αναφέρουμε εδώ ένα παράδειγμα: Η γκριζά κεραμική Τσαγγιλιού, που χαρακτηρίζει την αρχή της Νεότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία, παρουσιάζει μεγάλη ομοιογένεια ως προς τη σύσταση του πηλού, παρόλο ότι είναι διασκορπισμένη σε μεγάλη έκταση, ιδιαίτερα στη Δυτική Θεσσαλία. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της σύστασης του πηλού των αγγείων αυτών είναι ότι είναι πολύ πτωχός σε περιεκτικότητα χρωμίου και νικελίου. Αντιθέτως, η σύνθεση των δειγμάτων πηλού, που λήφθηκαν σε διάφορα μέρη της Θεσσαλικής πεδιάδας, δείχνει υψηλή περιεκτικότητα των παραπάνω δύο στοιχείων, λόγω των πολλών οφιολίθων που απαντούν στα γύρω βουνά. Τα μόνα σημεία στα οποία, βάσει των αναλύσεων, βρέθηκαν δείγματα πηλού πτωχά σε χρώμιο νικέλιο, εκτός από ένα δείγμα από την περιοχή του Σέσκλου, βρίσκονται όλα στις θόρες παραφές της Θεσσαλικής πεδιάδας, πράγμα που καθιστά

την περιοχή αυτή σαν πολύ πιθανό χώρο παραγωγής της χαρακτηριστικής γκριζής κεραμικής του Τσαγγιλιού.

Βέβαια, το Πρόγραμμα της Αρχαιμετρίας βρίσκεται σε εξέλιξη και παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει η έρευνα, λόγω των περιορισμών που αναφέρουμε, το σημαντικό είναι ότι δημιουργείται μία τράπεζα δεδομένων, με τη συγκέντρωση των στοιχείων των διαφόρων αναλύσεων, που θα βοηθήσει στο μέλλον και άλλες παρόμοιες έρευνες προς την κατεύθυνση αυτή⁴.

Ενδείξεις για κάποιες χρήσεις των νεολιθικών ειδωλίων

Εκτός από τη συμπλήρωση των πληροφοριών μας για ορισμένες φάσεις εξέλιξης της νεολιθικής κεραμικής, οι ανασκαφές στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου μας έδωσαν ορισμένες πληροφορίες και για τον προορισμό των νεολιθικών ειδωλίων, οι οποίες δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για τη χρήση τους, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε κάποιες ιεροτελεστίες. Κατ' αρχήν στο νεκροταφείο καύσεων της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου βρέθηκαν και δύο σχηματοποιημένα ανθρωπομορφα ειδώλια, από γκριζό πηλό, χαρακτηριστικά της αρχής της Νεότερης Νεολιθικής (Γαλλής 1982, σ. 114 και πίν. 21): ο πηλός των είναι όμοιος με των γκριζών αγγείων της φάσης Τσαγγιλιού. Τα ειδώλια, από τις συνθήκες εύρεσής τους, φαίνεται ότι είχαν καταθεθεί μαζί με τα τεφροδόχα αγγεία. Πρόκειται λοιπόν για μια περίπτωση κατάθεσης ειδωλίων σε ταφές, φαινόμενο γνωστό και από το νεκροταφείο του τέλους της Νεολιθικής στην Κεφάλα της Κέας (Caskey 1964, σσ. 316-317).

Μια άλλη σημαντική πληροφορία για τη χρήση των ειδωλίων μας δίνει η εύρεση ενός προπλάσματος σπιτιού με οκτώ ειδώλια κατά τη στρωματογραφική ανασκαφή στον ίδιο τον οικισμό της Πλατιάς Μαγούλας

Ζάρκου: το πρόπλασμα αυτό αποκαλύφθηκε άθικτο, κάτω από το δάπεδο ενός σπιτιού της αρχής της Νεότερης Νεολιθικής (Gallis 1985). Από τις συνθήκες εύρεσής του φαίνεται καθαρά ότι είχε τοποθετηθεί κάτω από το δάπεδο, κοντά στην εστία, πιθανότατα όταν κατασκευάστηκε το νεολιθικό σπίτι, και στη συνέχεια το δάπεδο πατήθηκε από επάνω του, με αποτέλεσμα το σπτάκι αυτό με τα ειδώλια να μην ξαναβιγίει έκτοτε παρά με την ανασκαφή καθώς προχωρούσε η έρευνα σε βάθος, σε παλαιότερα στρώματα, εντοπίστηκε όταν είχε αρχίσει η αφαίρεση του δαπέδου, το οποίο ήταν, όπως συνήθως σ' αυτές τις περιπτώσεις, από πατημένο χώμα. Πρόκειται για το ηλίθιο πρόπλασμα ενός σπιτιού με την εισόδό του, ένα υπερυψωμένο «κρεβάτι» στη γωνία στο δάθος αριστερά, απέναντι από την εισόδο, και μία σκεπαστή εστία (φούρνο) στον τοίχο απέναντι της εισόδου, περίπου στο μέσον του. Επάνω στο κρεβάτι ήταν ξαπλωμένο ένα γυναικείο ειδώλιο (σ.α.1, εκ. 4 και εκ. εξωφύλλου) και κοντά του στο δάπεδο ένα αντρικό «τετραποδικό», που φαίνεται να είναι εξέλιξη του τύπου του καθιστού ειδωλίου της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής. Ενώμως δεξιά της εισόδου ήταν ένα άλλο ζευγάρι, σε ελαφρά μικρότερη κλίμακα, και κοντά στο γυναικείο, και σε μικρή απόσταση από την εστία ένα πολύ μικρό ειδώλιο, που προφανώς θέλει να υποδηλώσει ένα παιδάκι (μωρό): του ζευγαριού. Στη γωνία, στο δάθος δεξιά, απέναντι της εισόδου, βρέθηκαν μαζί άλλα τρία μικρά ειδώλια, ένα από τα οποία σαφώς γυναικείο, τα οποία φαίνεται ότι υποδηλώνουν νεότερα μέλη της οικογενείας. Ένα επίμικες αντικείμενο, με εγχάρδις στην επάνω επιφάνεια, που βρέθηκε ανάμεσα στο υπερυψωμένο «κρεβάτι» και τον φούρνο, πιθανόν είναι μικρογραφία ενός τριπτήρου (μυολιού), σαν και αυτού που βρίσκονται άθικτοι στους προϊστορικούς οικισμούς και χρησιμοποιούνταν για το άλεσμα του

σιταριού. Έχομε λοιπόν εδώ τη σύνθεση μιας παραδοσιακής οικογένειας, όπως θα έβρισκε κανείς μέχρι πρόσφατα σ' ένα αγροτικό σπίτι του θεσσαλικού κάμπου, και μάλιστα με τα πιο αντιπροσωπευτικά αντικείμενα του νοικοκυριού: το κρεβάτι, τον φούρνο και τον χειρόμυλο για το άλεσμα του σιταριού.

Το πρόπλασμα αυτό του σπιτιού με τα ειδώλια είναι μοναδικό μέχρι στιγμής εύρημα για τη Νεολιθική Ελλάδα, αλλά από σύγκρισή του με παράλληλα ευρήματα από άλλες χώρες της Βαλκανικής, της Κεντρικής Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής φαίνεται ότι πρόκειται για προσφορά θεμελίωσης, ένα είδος δηλαδή θυσίας για την εξασφάλιση της ευημερίας του σπιτιού. Το έθιμο αυτό απαντά σε πολλές περιοχές κατά τη Νεολιθική Εποχή αλλά και σε μεταγενέστερες περιόδους, όπως στη Μινωική Εποχή, στα Γεωμετρικά χρόνια, στην Κλασική Εποχή, και επεθώσε ως τις μέρες μας. Του εθίμου αυτού το σπτάκι με τα ειδώλια από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου αποτελεί τον πιο μακρινό πρόδρομο στη χώρα μας.

Πολλά ειδώλια βρέθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια και με επιφανειακές έρευνες, μερικά μάλιστα ασυνήθιστου τύπου, δύο εκ των οποίων παρουσιάζονται ενδεικτικά εδώ:

Από τη Δυτική Θεσσαλία προέρχεται ένα καθιστό ανδρικό ειδώλιο, που στηρίζει τον αγκώνα του δεξιού του χεριού στο γόνατο του ανασηκωμένου δεξιού ποδιού, ενώ στην παλάμη του ίδιου χεριού στήριζε το πηγούνι του· το αριστερό του χέρι ακουμπά άνετα στο αριστερό πόδι (εικ. 5). Χρονολογείται στην Αρχαιότερη ή Μέση Νεολιθική. Ατυχώς θρῆθηκε ακέφαλο, όπως είναι σχεδόν ο κανόνας για τα περισσότερα επιφανειακά ευρήματα ειδωλίων. Έχει σωζόμενο ύψος μόλις 0,06 μ. Ειδώλια στη στάση αυτή είναι ασυνήθιστα στη Θεσσαλία και το μόνο άλλο γνωστό από τη Θεσσαλία, σε παραλήθια στάση, τοποθετούμενο στο τέλος της Νεολιθικής Εποχής, είναι το μεγάλου

5. Πήλινο ειδώλιο «οκνεπομένου» της Αρχαιότερης ή Μέσης Νεολιθικής, από τη Δυτική Θεσσαλία.

6-7. Σύμπλεγμα δύο πήλινων ειδωλίων της Αρχαιότερης ή Μέσης Νεολιθικής, από τον

μεγέθους που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Θεοχάρης 1973, σ. 104 και εικ. 55). Ειδώλια του τύπου του «σκεπτομένου» απαντούν σε άλλες θέσεις της Βαλκανικής μέχρι τη Ρουμανία.

Από τον προϊστορικό οικισμό Δομένικο 1 (βλ. χάρτη 1) προέρχεται το σύμπλεγμα δύο ανδρικών ειδωλίων, σωζόμενου ύψους 0,07 μ., που και αυτά βρέθηκαν ακέφαλα, ενώ λείπει και το δεξιό σκέλος του δεξιού ειδωλίου και έχουν μερικές άλλες φθορές (εικ. 6 και 7). Το σύμπλεγμα χρονολογείται στην Αρχαιότερη ή Μέση Νεολιθική.

Με απλό τρόπο ο νεολιθικός ειδωλοπλάστης έχει δώσει τη στάση δύο ατόμων, που στέκονται ή βαδίζουν έχοντας περασμένο το ένα χέρι πίσω από τους ώμους του άλλου. Είναι ένας τύπος που μέχρι τώρα ήταν γνωστός από την Κλασική Αρχαιότητα – ένας μακρινός πρόδρομος του Κίττλου και Δέρμου του Εθνικού Μουσείου – και σαν σύμπλεγμα χορευτών από τη Μινωική Εποχή (Ιστορία Ελληνικού Έθνους Α', Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι 1970, εικ. στο επάνω μέρος της σ. 196). Πιθανόν ο νεολιθικός καλλιτέχνης ήθελε να αποδώσει μια

στάση οικειότητας ή ακόμη και χορού, όπως θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς μέχρι και σήμερα.

Από τα ευρήματα ειδωλίων, που παρουσιάστηκαν πιο πάνω, φαίνεται καθαρά ότι διάφοροι τύποι, που θεωρούνταν ότι εμφανίζονται για πρώτη φορά στους ιστορικούς χρόνους ή προχωρημένες περιόδους της προϊστορίας, στην πραγματικότητα έχουν τις ρίζες τους πιο βαθιά στο παρελθόν, μέσα στη Νεολιθική Εποχή. Το ίδιο ισχύει και για ορισμένα έθιμα, όπως η καύση των νεκρών και η κατάθεση προσφορών στα θεμέλια κτισμάτων. Αλλά και από την εξέταση της κεραμικής, όπως προεκτέθηκε, φαίνεται καθαρά η ομαλή και αδιάσπαστη εξέλιξη κατά τα διάφορα στάδια της Νεολιθικής Εποχής, χωρίς βέβαια να αγνοούνται και οι αλληλοεπιδράσεις με άλλες περιοχές, οι οποίες πάντοτε υπήρχαν στα διάφορα πολιτιστικά φαινόμενα. Η ομαλή αυτή εξέλιξη οδήγησε στη συνέχεια στην Εποχή της Χαλκοκρατίας, με την αποκορύφωσή της στους Μυκηναϊκούς χρόνους, και αργότερα στα δημιουργήματα των ιστορικών χρόνων και τη νέα αποκορύφωση στους Κλασικούς χρόνους: τα δημιουργήματα αυτά έχουν τις καταβολές τους στο νεολιθικό άνθρωπο, ο οποίος έζησε σε μόνιμες εγκαταστάσεις και καλλιέργησε τη γη αλλά και εξέφρασε τις πνευματικές του ανησυχίες και την καλλιτεχνική του δημιουργία χιλιάδες χρόνια πριν, στον ίδιο αυτόν χώρο.

Σημειώσεις

1. Ήδη άρχισε μια πρώτη παρουσίαση του 'Ατλαντα στα περιοδικά Θεσσαλικού Ημερολόγιου, τόμ. 16, Λάρισα 1989, σ. 6 κ.ε.
2. Για μια λεπτομερή παρουσίαση των ευρημάτων της φάσης Ραχμάνι από τη Μαγούλα Πελοπόννησος βλ. Weissbach 1989.
3. Μια εκτενέστερη παρουσίαση των παραπάνω παρατηρήσεων σχετικά με την εξέλιξη των διαφόρων φάσεων της νεολιθικής κεραμικής της Θεσσαλίας, με λεπτομερέστερη βιβλιογραφική ενημέρωση, γίνεται στο Τρίτο Κεφάλαιο του υπό εκτύπωση 'Ατλαντα των Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας (βλ. υποσ. 1).
4. Μια πρώτη εκτενή παρουσίαση των αναλύσεων των διαφόρων κατηγοριών κεραμικής της φάσης Τσαγγλι - Λάριας καθώς και δειγμάτων ηπλίου του εδάφους θα γίνει σύντομα στο Bulletin de Correspondance Hellénique, σε συνέχεια της εργασίας Demoule et al. 1988.

προϊστορικό οικισμό Δομένικο 1.

Βιβλιογραφία

- Caskey J., «Excavations in Keos 1963», *Hesperia* 33 (1964), σσ. 314-335.
- Demitrack A., *The Late Quaternary Geologic History of the Larissa Plain, Thessaly, Greece: Tectonic, Climatic and Human Impact on the Landscape*, Ann Arbor, Michigan 1988.
- Demoule J.P., Gallis K. et Manolakiakos L., «Transition entre les cultures néolithiques de Seskio et de Dimini: Les catégories céramiques», *BCH* 112 (1988), σσ. 1-58.
- Elstratou N., Agios Petros: A Neolithic site in the Northern Sporades. (BAR International Series 241), Oxford 1985.
- Γαλλής Κ., Καύσεις νεκρών από τη Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία. Έκδοση ΤΑΠΑ του Υπουργείου Πολιτισμού. Αθήνα 1982.
- Gallis K., «A late neolithic foundation offering from Thessaly», *Antiquity* 59 (1985), σσ. 20-24.
- Gallis K., «Die stratigraphische Einordnung der Larisa-Kultur: eine Richtstellung», *PZ* 62 (1987), σσ. 147-163.
- Gimbutas M., Winn S., and Shimabuku D., Achilleion, A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C., Los Angeles, University of California, Institute of Archaeology, 1989, *Monumenta Archaeologica* 14.
- Hansen H.D., *Early Civilization in Thessaly*, Baltimore 1933 (Επανέκδοση, New York 1971).
- Hauptmann H., Probleme des Chalkolithikums in Griechenland, A Béri-Bátony Ádám Múzeum Énkönyve, XIII, Szekszárd 1986, σσ. 19-30.
- Χουρμουζιάδης Γ., Η διακεκοσμημένη κεραμική της Αρχαιότερας Νεολιθικής περιόδου εις την Θεσσαλίαν, *ΑΕ* 1971, σσ. 165-187.
- Χουρμουζιάδης Γ., Η ανθρώπινη μορφή ειδικολογική της Νεολιθικής Θεσσαλίας. Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος 1973.
- Χουρμουζιάδης Γ., Το Νεολιθικό Διμήνι. Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος 1979.
- Χουρμουζιάδης Γ., Ασπμακοπούλου - Ατζακ Π. και Μακρής Κ., Μαγνησία. Το χρονικό ενός πολιτισμού. Αθήνα 1982.
- Κωτσάκης Κ., Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση. Προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983.
- Milošić V., *Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien, 1953-1958*. Rudolph Habelt, Bonn 1960.
- Milošić V., Boessneck J. und Hopf M., Argissa-Magula I: Das Präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste (BAM 2). Bonn 1962.
- Milošić V., Boessneck J., Jung D. und Schneider H., Paläolithikum um Larissa in Thessalien (BAM 1). Bonn 1965.
- Perles C., Les industries du Néolithique «précéramique» de Grèce: nouvelles études, nouvelles interpréta-

tions, στο *Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe*. Warsaw University, Jagiellonian University, Cracow 1987 (*Archaeologia Interregionalis*), σσ. 19-39.

Ridley C. and Wardle K., «Rescue excavations at Servia 1971-1973: a preliminary report», *BSA* 74 (1979), σσ. 185-230.

Runnels C., «A Prehistoric Survey of Thessaly: New Light on the Greek Middle Paleolithic», *Journal of Field Archaeology* 15 (1988), σσ. 277-290.

Runnels C., «Greece before the Greeks: The Neanderthals and their fate», *Archaeology* 42, No 2 (March/April 1989), σσ. 43-47.

Θεοχάρης Δ.Ρ., Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας: Αρχή και Πρώιμη εξέλιξη της Νεολιθικής. Βόλος 1967.

Θεοχάρης Δ.Ρ., Νεολιθική Ελλάς. Αθήνα 1973.

Τσοούντας Χ., Αι Προϊστορικοί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου. Αθήνα 1908.

Vitelli K., «Messages from Ancient Pottery», *Archaeology* 42, No 2 (March/April 1989), σσ. 52-53 και 79.

Wace A.J.B. και Blagden C.W., «The Premycenaean Pottery of the mainland», *BSA* 22 (1916-18), σσ. 175-189.

Wace A.J.B. και Thompson M.S., *Prehistoric Thessaly*. Cambridge 1912 (Επανέκδοση, New York 1979).

Weisshaar H.J., Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien I. Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum (BAM 28). Bonn 1989.

Recent Research in Neolithic Thessaly

K. Gallis

Thessaly is one of the regions the research of the Neolithic Age in Greece has started from, thanks to the pioneering projects carried out by Chr. Tsouandas, in the dawn of the century, and by A. Wace and M. Thompson later on. It is, also, in

Thessaly that the sites, where Paleolithic tools were found (banks of Peneios river, close to Larissa), have so systematically been researched for the first time in Greece due to the efforts of V. Milošić and D. Theocharis, in the 1950s and 1960s (fig. 1). The research of the Neolithic Age in Thessaly has intensely been continued in the recent decades and has produced interesting results, some presented in this article.

Due to the topographic work carried out in the last twenty years, about 100 new Prehistoric settlements have been located in the eastern Thessalian plain (map 1), thus raising them up to approximately 250 in this area. Furthermore, it has been certified that the hilly circuit around the plain was densely inhabited during the Neolithic Age.

The excavations at Souphli Magoula and Platia Magoula Zarkou brought to light the oldest known cremation burials in Greece, dating from the Early Neolithic period, in the first case; and 300 m. north of the settlement an organized cremation cemetery dating from the beginning of the Late Neolithic period, in the second case.

Stratigraphic excavations in the forementioned two settlements and in Makrychori 2 (fig. 2), in combination with the conclusions of previous research, contributed to the elucidation of certain phases of the Neolithic Age, as well as to the ascertainment of the continuous evolution of Neolithic ceramics in Thessaly. The correct dating of the black burnished pottery of the so-called Larissa Culture in the beginning of the Late Neolithic period is of special importance, since this pottery frequently occurs elsewhere in the Balkans.

Furthermore, of significant importance are the new data concerning the ideology and customs of the Neolithic humans. In Platia Magoula Zarkou a clay house model with figurines was found, which had been placed under the floor of a Late Neolithic house as a foundation offering (plan 1, fig. 4, picture on cover). Certain accidental surface finds, such as an «aprotropaic mask» of the Middle Neolithic period (fig. 3), a figurine of a «thinker» (fig. 5) and a group of two embraced figurines (figs. 6-7), combined with the forementioned research results, lead to extremely interesting conclusions: Many kinds of artistic expression, as well as a variety of customs which appear in the historic era or in advanced prehistoric periods, are, in fact, deeply rooted in the Neolithic Age.